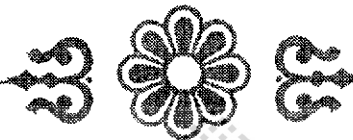

سیر نگار شهای علوم قرآنی

قسمت پنجم

محمد علی مهدوی راد

قرن هفتم

گزارش نگاشته های علوم قرآنی این قرن را با یادکرد آثار و نگاشته های متکلم و مفسر بلندآوازه، محمد بن عمر بن الحسین بن علی، مشهور به «فخرالدین رازی» (م ۶۰۶) آغاز می کنیم. او افزون بر تفسیر عظیمی که نگاشت و به «التفسیر الکبیر» یا «تفسیر فخر رازی» مشهور است و آکنده است از مباحث مهم علوم قرآنی، کتاب هایی در علوم قرآنی نیز رقم زد که مهم ترین آن ها «نهاية الأیجاز الی درایة الأعجاز» است. فخرالدین رازی در این کتاب دو اثر ارزشمند عبدالقاهر جرجانی «اسرار البلاغه» و «اعجاز القرآن» را، درهم آمیخته و با پیرایش و آرایش در قالب کتابی در اعجاز قرآن پرداخته است.^۱ رازی از این کتاب در تفسیرش یاد کرده است و آن را «دلائل الاعجاز» نامیده و گفته است: «هرکسی در کتاب ما «دلائل الأعجاز» به ژرفی بنگرد، در خواهد یافت که قرآن در تمام ابعاد فصاحت فراز مندترین است.^۲»

«نهاية الأعجاز و درایة الأیجاز» بارها به چاپ رسیده است. دکتر بکری امین نیز آن را براساس چهار نسخه تصحیح و تحقیق کرده و در ضمن مقدمه ای درازدامن و سودمند، درباره فخر رازی، آثار وی و اهمیت این کتاب سخن گفته است.^۳ به فخرالدین رازی در علوم قرآنی کتاب هایی با عناوین «اسئلة القرآن»، «البرهان فی قرائة القرآن»،

«رسالة فی معانی المتشابهات» نسبت داده اند.^۴ نیز کتابی با عنوان «اسرار التنزیل و انوار التأویل»^۵ که این کتاب مجموعه ای است مشتمل بر برخی از دانش های قرآنی و نه علوم قرآنی مصطلح. نیز کتابی با عنوان «درة التنزیل و غرة التأویل»^۶ که پیشتر آوردیم، از آن راغب اصفهانی است، نه از آن فخرالدین رازی و نه خطیب اسکافی.

ابوالفتح ناصرین عبدالسیدین علی مطرزی خوارزمی (م ۶۱۰) از ادیبان و نحویان چیره دست خوارزم، کتابی نگاشت با عنوان «رسالة فی بیان الأعجاز فی سورة قل یا ایها الکافرون»^۷. مطرزی را به وسعت اطلاع در لغت و شعر و نحو ستوده اند. او از اعتزالیان سختکوش و استوار در اعتزال بود و پس از زمخشری وی را جانشین او تلقی می کردند. ابن خلکان، از او به عنوان پیشوای اعتزالیان و یکی از داعیان به اعتزال یاد کرده و جایگاه او را در فقه ستوده است.^۸ به سال ۶۰۱ به بغداد رفته و در آن دیار با فقیهان و اهل ادب گفت و گو و مباحثه داشته است.^۹

محب الدین ابوالبقاء عبدالله بن حسین عکبری بغدادی (م ۶۱۶) از عالمان، ادیبان و فقیهان این روزگار است که در علوم قرآنی، آثار چندی رقم زده است. او در کودکی فروغ دیده را از دست داد، اما همت فراگیری دانش را از دست نهد. آورده اند که همسرش کتاب ها را بر وی می خواند و او مطالب را بر گنجینه حافله می سپرد و آن گاه املاء می کرد و شاگردانش می نگاشتند.^{۱۰} «املاء ما من به الرحمن من وجوه الأعراب والقراءات فی جمیع القرآن»^{۱۱} وی از جمله بهترین و دقیق ترین نگاشته های این موضوع است که گاهی از آن به «التبیین فی اعراب القرآن» نیز یاد می شود. از آثار دیگر وی در علوم قرآنی است: «عدای القرآن»، «کتاب فی القرآن و تقسیمه الی أجزاء و اعشار»، «اعراب الشواذ من القراءات» و «متشابهات القرآن»^{۱۲}.

ادیب و محدث اندلسی، محمد بن احمد بن سلیمان زهری (م ۶۱۷) کتابی نگاشت با عنوان «البیان فیما أبهم من الأسماء فی القرآن». زهری اندلسی از عالمانی است که در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی آگاهی های شایسته ای دارد و آثار مهمی در زمینه های مختلف علوم اسلامی نگاشته است. او در جهت تعمیم و تعمیق آموخته هایش شهرهای بسیاری را درنور دیده است و از محضر عالمان و محدثان بسیاری دانش اندوخته است.^{۱۳} در این قرن، ابو محمد موفق الدین، عبدالله بن محمد بن قدامه مقدسی (م ۶۲۰) از فقیهان نامور حنبلی و صاحب «المغنی» در فقه حنبلی، کتابی نگاشت با عنوان «البرهان

فی مسائل القرآن». محققان «البرهان فی علوم القرآن» از آن با عنوان «البرهان فی بیان القرآن» یاد کرده‌اند و آن را در شمار کتاب‌های اعجاز قرآنی وارد کرده‌اند^{۱۴}، ولی بعید می‌نماید که مقدسی از «بیان»، «بیان» بلاغت را مراد کرده باشد. عمر رضا کحاله آن را با عنوان «البیان فی حقیقة القرآن» یاد کرده است^{۱۵} که معلوم می‌شود این کتاب پیوندی با بحث‌های اعجاز قرآنی ندارد، ولی در شمار کتاب‌های علوم قرآنی تواند بود. ابن قدامه در فراگیری دانش سختکوش و در گسترش دانش نیز چنان بود. آثار فراوان و سودمندی از خود برجای نهاده است که همه نشانگر وسعت اطلاع و سختکوشی او در فراگیری و فرادهی دانش است^{۱۶}.

فخرالدین محمد بن ابوالفرج بن معالی موصلی (م ۶۲۱) از فقیهان، ادیبان و قاریان موصل در این قرن، کتاب «نبذة المرید فی علم التجوید»^{۱۷} را نگاشت. آورده‌اند که او فقیهی چیره‌دست و فاضلی برجسته و نیکوکلام بود که از موصل به بغداد رفت و در آن دیار به جایگاه بلندی از دانش دست یافت^{۱۸}.

مهدب الدین محمد بن علی بن علی، مشهور به ابن الخیمی (م ۶۴۲) از ادیبان و بلیغان و شاعران قرن هفتم است. او را به پیشوایی در لغت، تألیف فراوان و کمال در ادب عربی ستوده‌اند^{۱۹}. او کتابی پرداخت با عنوان «امثال القرآن» و کتابی با عنوان «حروف القرآن». تألیفات وی را نیکو دانسته و شیوه نگارش او را ستوده‌اند^{۲۰}.

در این قرن حسین بن ابی‌العزین رشید الهمدانی، مشهور به منتجب (م ۶۴۳) کتابی نگاشت با عنوان «الفرید فی اعراب القرآن المجید». منتجب در دانش قرائت و ادب عرب پیشتاز بود. او را به صلاح و سداد و فروتنی و ساده‌زیستی ستوده‌اند^{۲۱}.

کتاب «الفرید...» از جمله آثار مهم این دانش است که افزون بر تبیین و توضیح اعراب و واژه‌های آیات و چگونگی آن، گاه به تفسیر آیات نیز پرداخته و معانی لغوی آن را به دقت برنموده است. الفرید را آقایان فهمی حسین نمر و فؤاد علی مخیمر با تحقیقی دقیق و حواشی سودمند در چهار جلد عرضه کرده‌اند^{۲۲} و در ضمن مقدمه‌ای درازدامن از روزگار مؤلف، شیوه وی در تدوین کتاب، شرح حال و آثار مؤلف و جز آن سخن گفته‌اند.

منتجب همدانی افزون بر این کتاب، قصیده مشهور شاطبی را در قرائت نیز با عنوان «الدرة الفریده فی شرح القصیده» شرح کرده است^{۲۳}.

در این قرن باید یاد کنیم از ابوالحسن علی بن محمد سخاوی (م ۶۴۳) از متکلمان، ادیبان، مفسران و فقیهان شافعی که آثار ارجمندی در علوم قرآنی سامان داده است. پیشتر از شاطبی دانشور بلندآوازه‌ای که در علوم قرآنی آثار مهمی نگاشته است یاد کردیم.^{۲۲} از جمله آثار او کتابی است با عنوان «عقيلة أتراب القصاصد فی أسنى المقاصد» مشهور به «الرائیه فی الرسم» در رسم الخط قرآنی، این قصیده را سخاوی با عنوان «الوسيلة الی کشف العقیله» شرح کرده است.^{۲۵} «هدایة المرتاب و غایة الحفاظ والطلاب فی متشابه الکتاب» وی که آن را در قالب ارجوزه‌ای پرداخته است و درباره متشابهات قرآن بحث می‌کند، بارها چاپ شده است. این کتاب را عبدالله شریف مصری، از عالمان قرن دوازدهم هجری شرح کرده است.^{۲۶} «جمال القراء و کمال الأقرء» نیز از آثار سخاوی است و در دانش قرائت مشهور؛ که به سال ۱۴۰۸ با تحقیق دکتر علی حسین بواب و به همت مکتبه التراث، مکه المکرمة نشر یافته است.^{۲۷} «عمدة المفید و عدة المجید فی معرفة لفظ التجوید» نیز در علوم قرآن است که سخاوی آن را در قالب قصیده‌ای با شصت و چهار بیت پرداخته و آن را به تفصیل شرح کرده است.^{۲۸}

در این قرن باید از کمال الدین عبدالواحد بن عبدالکریم زملکانی (م ۶۵۱) یاد کنیم. او با نگارش چندین اثر در وجوه زیباشناختی قرآن، گامهای ارجمندی در مباحث علوم قرآنی برگرفت. وی کتابی نگاشت با عنوان «التبیان فی علم البیان، المطلاع علی اعجاز القرآن». در این کتاب «دلائل الأعجاز» جرجانی را پیراست و آراست و در قالبی نو با افزونی‌هایی بسیار، برگرفته از منابع دیگر عرضه کرد. او بر این باور بود که کتاب جرجانی آکنده است از دقایق معانی و باریک‌نگری‌های ادبی و بلاغی، اما احتمال آن بر تکرار و درهم‌آمیختگی مطالب و نداشتن تبویب و تنظیم درست از کارآمدی آن کاسته است. از این روی به تبویب و تفصیل دوباره آن همت گماشت و اثری منظم و استوار از آن پدید آورد.^{۲۹} «التبیان...» به تحقیق و تعلیق دکتر احمد مطلوب و دکتر خدیجه حدیثی به سال ۱۳۸۳ نشر یافته است.^{۳۰}

کتاب دیگر وی درباره قرآن و بلاغت و فصاحت و شیوه‌های بیانی مانند ناپذیر آن «البرهان الکاشف عن اعجاز القرآن» است. زملکانی پس از آن که حقیقت «بیان» را باز می‌گوید، آراء عالمان را درباره اعجاز برمی‌شمرد و آن گاه ابعاد مانند ناپذیری بیانی قرآن را تبیین می‌کند. کتاب‌های زملکانی، از دقت و استواری شایسته‌ای برخوردارند،

از این رو عالمان پس از وی بدانها مراجعه کرده و از آن‌ها بهره برده‌اند. این کتاب نیز به همت محققان یادشده تصحیح و تحقیق شده و به سال ۱۳۹۴ در بغداد نشر یافته است.^{۳۱} به زملکانی کتاب دیگری نیز با عنوان «نهاية التأمیل فی اسرار التنزیل» نسبت داده‌اند. وی اثر دیگری دارد با عنوان «المجید فی اعجاز القرآن المجید»^{۳۲} که به تحقیق دکتر شعبان صلاح و به سال ۱۴۱۰ نشر یافته است.

زملکانی را به چیره دستی در دانش معانی و بیان و ذکاوت و تیزفهمی و سرعت انتقال و گستردگی در آگاهی‌های گونه‌گون ستوده‌اند.^{۳۳}

در این قرن عبدالعظیم بن عبدالواحد، زکی‌الدین، معروف به ابن ابی‌الأصبع (م ۶۵۴) یکی از بلندآوازان شعر و ادب روزگار ایوبیان^{۳۴}، گام بلندی در شناخت و شناساندن وجوه زیباشناختی و ابعاد بلاغی قرآن برگرفت. او ابتدا کتاب «تحریرالتحبیر فی صناعة الشعر والنثر و بیان اعجاز القرآن» را نگاشت. در این کتاب انواع فنون بدیعی و صنایع لفظی و معنوی را گزارش کرده و نمونه‌های شعری و نثری آن را آورده و آن‌گاه این همه را در آیات الهی نشان داده است.^{۳۵} آنگاه تحریرالتحبیر را گزین کرد و آنچه را ویژه قرآن بود از آن برگرفت و «بدیع القرآن» را پرداخت. ابن ابی‌الأصبع «بدیع القرآن» را در صد و نه باب سامان داده است و در هر بابی یکی از انواع بدیع را آورده و نمونه‌های قرآنی آن را گزارش کرده است. «تحریرالتحبیر» را دکتر حفنی محمد شرف تحقیق کرده و به سال ۱۳۸۳ نشر یافته است. محقق در ضمن مقدمه‌ای، از کتاب، موضوع آن و چگونگی تصحیح و تحقیق سخن گفته است.

«بدیع القرآن» را نیز حفنی محمد شرف تحقیق کرده است.^{۳۶} دکتر حفنی بر «بدیع القرآن» مقدمه‌ای درازدامن و سودمند نگاشته است و در ضمن آن از واژه «بدیع»، سیر تطور معنای آن، «بدیع» در قرآن و پژوهش‌هایی که به این بحث درباره قرآن پرداخته‌اند، ابن ابی‌اصبع و آثار وی سخن گفته است. در منابع شرح حال نگاری و کتابشناسی، کتاب دیگری با عنوان «بیان البرهان فی اعجاز القرآن» به وی نسبت داده‌اند.^{۳۷} ظاهراً این اشتباه از مقدمه مؤلف بر «بدیع القرآن» ناشی شده است. دکتر حفنی که با دقت در مقدمه‌های دو کتاب یادشده از آثار وی سخن گفته، از این کتاب سخن به میان نیاورده است. ابن ابی‌الأصبع افزون بر آنچه یاد شد، کتابی دارد با عنوان «کتاب الأمثال» که از آن در «تحریرالتحبیر» یاد کرده است.^{۳۸} او در این کتاب نیز بخش مهمی را به «امثال قرآن»

اختصاص داده است. «کتاب الخواطر السوانح فی أسرار الفواتح» را نیز وی در تبیین نکته‌ها، رازها و رمزهای آغاز سوره‌های قرآنی نگاشته است. سیوطی در کتاب ارجمندش «الأتقان» از آن بهره گرفته است.^{۳۹} این کتاب را نیز حفنی محمد تحقیق کرده و به سال ۱۳۸۰ نشر داده است.^{۴۰}

محمدبن احمدبن محمد موصلی حنبلی (م ۶۵۶) از قرآن پژوهان این قرن، کتابی نگاشت با عنوان «یتیمۃ الدرر فی النزول و آیات السور». به موصلی کتابی دیگر نیز نسبت داده شده است با عنوان «ذات الرشید فی الخلاف بین اهل العدد» درباره شماره آیات قرآن، از این دو کتاب موصلی نسخه‌ای دست‌نویس موجود است.^{۴۱}

ابومحمد عبدالعزیزبن عبدالسلام، مشهور به «عزّ» از فقیهان و مفسران بزرگ شافعی (م ۶۶۰) کتابی نوشت با عنوان «الأشارة الی الأیجاز فی بعض انواع المجاز»^{۴۲}. او بخش مهمی از این کتاب را به بحث از مجاز و اقسام آن ویژه ساخته است؛ و آن‌گاه آیاتی از قرآن کریم را براساس سوره‌ها برگزیده و نکات بلاغی آن را گزارش کرده است. عبدالعزیز را کتاب دیگری است در علوم قرآنی با عنوان «قوائد العزیز عبدالسلام» که از آن با عنوان «اعجاز القرآن»^{۴۳} نیز یاد شده است و نیز مجموعه‌ای با عنوان «مسائل وأجوبه فی علوم متعددة فی القرآن والحديث والفقہ». عبدالعزیز در دانش‌های گوناگون از فرهنگ اسلامی چیره دست بود و در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی قلم زده است.^{۴۴}

ابوبکر محمدبن احمدبن محمد (م ۶۶۲) معروف به (ابن سراقه) در این قرن کتابی نگاشت با عنوان «اعجاز القرآن»^{۴۵}. سیوطی در شمار کسانی که درباره اعجاز قرآن کتاب نوشته‌اند از ابن سراقه یاد کرده و دیدگاه وی را درباره اعجاز قرآن، گزارش کرده است.^{۴۶}

ابن سراقه از ادیبان و فقیهان مالکی مذهب قرن هفتم است. او را به گستردگی دانش و الایی شخصیت ستوده‌اند. ابن سراقه افزون بر آنچه یاد شد آثار دیگری نیز دارد، از جمله «ادب الشهود فی التصوف»، «الحیل الشرعیة» و...^{۴۷}

اکنون باید یاد کنیم از پیشوای عارفان و جمال سالکان، رضی‌الدین، ابوالقاسم علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (م ۶۶۴) و کتاب ارجمند وی «سعدالسعود». سیدبن طاووس کتابخانه عظیمی داشته است آکنده از کتاب‌های گونه‌گون در موضوعات مختلف. وی ابتدا فهرستی از کتاب‌های کتابخانه‌اش را سامان می‌دهد با عنوان «الأبانه

فی معرفة اسماء کتب الخزانة» پس از آن طرحی پی می نهد دامن گستر برای فهرست موضوعی کتاب های کتابخانه و گزینشی از محتوای کتاب ها. گویا جز اولین مجلد آن مجموعه به قلم نیامده است که همین «سعدالسعود للنفوس المنضود من کتب وقف علی بن موسی بن طاووس» است. سعدالسعود در دو باب تدوین شده است، باب اول سی و نه صفحه از متن چاپی را فرامی گیرد که مشتمل است بر وصفها و نقل هایی از چند متن مقدس و تعدادی از مصاحف و... جزآن و باب دوم که حدود ۲۳۵ صفحه از کتاب را فراگرفته است، گزارش آثار و نگاشته هایی است در تفسیر قرآن کریم و علوم مرتبط با آن. این بخش بسیار مهم است و بسیاری از آنچه در این بخش یاد شده اینک در اختیار نیست. از جمله تفسیر قاضی عبدالجبار، تفسیر ابوعلی جیبایی، تفسیر علی بن عیسی رمانی و کتاب مقدمات علم القرآن، ابوالحسن محمدبن بحر رهنی شیعی (زنده در قرن چهارم) که در دو موضع، دو بحث مهم در اختلاف قرائتها و از جمله حدیث «نزل القرآن علی سبعة احرف» و اختلاف مصحفها را از آن نقل کرده است.

به هر حال، سعدالسعود را باید از جمله کتاب های مهم علوم قرآنی به شمار آورد، زیرا آکنده است از آگاهی های شایسته در این زمینه. سعدالسعود سال های پیش در نجف اشرف نشر یافته است، اما نیازمند چاپی است منقح، دقیق با متنی استوار و فهارسی کارآمد.

سیدبن طاووس از عالمان، فقیهان، محدثان و زاهدان ارجمند قرن هفتم هجری است. آن پاکیزه خوی نیک سرشت، در صفای ضمیر و دلدادگی به حق کم نظیر بود. آن بزرگوار آثار ارجمند و گران قدری از خود برجای نهاده است. کتابخانه وی نیز مجموعه ای بوده است عظیم که در وصف آن، به فرزندش^{۳۸} می نویسد: این کتابخانه دارای کتاب های بسیاری درباره اصول دین، نبوت، امامت، زهد، فقه، تاریخ، تفسیر قرآن، دعا، انساب، طب، صرف، نحو، شعر، کیمیا، تعویذات رمل و نجوم است^{۳۹}.

شمس الدین عبدالرحمن بن اسماعیل مشهور به ابوشامه (م ۶۶۵) در این قرن کتاب ارجمند «المرشد الوجیز فیما یتعلق بالقرآن العزیز» را نگاشت. ابوشامه المرشد را در شش باب تدوین کرده و در این ابواب و فصول از چگونگی نزول قرآن و تلاوت و حفظ آن، جمع و تدوین قرآن، معنی «انزل القرآن علی سبعة احرف» قرائت و قرائت های مشهور، فرق بین قرائت های صحیح، قوی و شاذ، تأکید و تنبه برای فهم قرآن و علوم

قرآنی و آنچه مؤمن را سودمند افتد، هشدار به توجه بیش از حد و افراط در قرائت و آداب ظاهر آن... سخن گفته است.

«المرشد» را طیار آلتی قولاج تحقیق کرده و منابع مطالب را نشان داده و فهرست های کارآمد برای آن تنظیم کرده است، به ویژه فهرست کتاب ها و منابع ابوشامه در نگارش «المرشد».

ابوشامه در بنان و بیان شرح حال نگاران، به گستردگی دانش و چیرگی بر دانش های روزگار از کلام، فقه، اصول، تاریخ، تفسیر و علوم قرآنی شهره است.^{۵۰} او افزون بر «المرشد الوجیز» آثار دیگری نیز در علوم قرآنی رقم زده است، از جمله «ابراز المعانی من حرز المعانی ووجه النهانی فی القرائت»^{۵۱}، «تتمة البیان لما أشکل من متشابه القرآن».

محمد بن ابی بکر الرازی (م ۶۶۶)^{۵۲} در این قرن کتاب سودمند «اسئلة القرآن واجوبتها» را نگاشت، از این کتاب با عناوین «تفسیر الرازی» و «أنموذج جلیل فی أسئلة وأجوبه من غرائب آی التنزیل» نیز یاد شده است. این کتاب براساس ترتیب سوره ها تدوین یافته است. مؤلف به گونه پرسش، مشکلات آیات را مطرح می کند و در قالب پاسخ، به تبیین و توضیح می پردازد. این کتاب بر روی هم مشتمل بر بیش از هزار و دویست پرسش و پاسخ است. اسئلة القرآن را آقای ابراهیم عطا عوض، تصحیح کرده است و به سال ۱۳۸۱ نشر یافته است و پس از آن همین تحقیق با افزودن مقدمه ای در شرح حال مؤلف و نقد برخی از مطالب کتاب به سال ۱۳۹۰ در قم نشر یافته است. سپس آقای دکتر محمد رضوان دایه متن کتاب را با دو نسخه مقابله و تصحیح کرده و در پانوشتها منابع روایات و اقوال را نشان داده است؛ این تحقیق به سال ۱۴۱۱ منتشر شده است.

در این قرن فقیه، ادیب و مفسر جلیل، جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر بن طاووس حلّی (م ۶۷۳) کتابی پرداخت با عنوان «شواهد القرآن» در دو مجلد.

وی در دقت نظر، استواراندیشی و گستردگی دانش کم نظیر بود. رجالی بزرگ شیعه ابن داود حلّی که در محضر وی شاگردی کرده می نویسد: «مسایل و مباحث دانش رجال، درایه و تفسیر را در حدی که فراتر از آن تصور نشود، تحقیق و تدقیق کرد. از این کتاب وی شرح حال نگاران یاد کرده اند»^{۵۳}.

یحیی بن شرف بن مری... دمشقی نووی شافعی (م ۶۷۷) از محدثان بلندآوازه اهل سنت و از شارحان مهم نگاشته های حدیثی در این قرن، کتابی پرداخت با عنوان «التبیین فی آداب حملة القرآن». نووی این کتاب را به انگیزه توجه دادن مسلمانان به حفظ، فهم، تعلیم و تعلم قرآن نگاشته است. وی کتاب را در ده باب سامان داده است و در ضمن این ابواب از فضیلت تلاوت قرآن و آداب تعلیم و تعلم آن و در لزوم ضبط دقیق واژگان قرآنی سخن گفته است. نووی خود گزینشی از آن فراهم آورده است با عنوان «مختار البیان»^{۵۲} و ابن عماد اقفهسی (م ۸۰۸) آن را به نظم کشیده است، با عنوان «تحفة الأخوان فی نظم التبیین فی آداب حملة القرآن»^{۵۵}. التبیین به سال ۱۴۰۵ به تحقیق منصور بن یعقوب در کویت نشر یافته است؛ و نیز به سال ۱۴۰۷ در بیروت و با تحقیق عبدالقادر أرناؤط^{۵۶}. نووی از محدثان و محققانی است که کارنامه ای بس پربرگ و بار دارد و شرح وی بر «صحیح مسلم» یکی از بهترین شرح های این کتاب است^{۵۷}.

حازم بن محمد قرطاجنی^{۵۸} (م ۶۸۴) از عالمان این قرن، کتابی پرداخت با عنوان «منهاج البلغاء وسراج الأدباء» و در ضمن آن به تفصیل از اعجاز قرآن سخن گفت. جلال الدین سیوطی در «الأتقان» از وی یاد کرده و دیدگاه او را در اعجاز گزارش کرده است^{۵۹}. قرطاجنی را در ادبیات، نظم، نثر و دانش عروض و بیان، یگانه روزگار دانسته اند^{۶۰}. برخی از نویسندگان به قرطاجنی کتابی در اعجاز قرآن نسبت داده اند با عنوان «البرهان القاصف عن اعجاز القرآن»^{۶۱}، اما برخی دیگر بر این باورند که او در این زمینه جز کتاب «منهاج البلغاء» را ندارد^{۶۲}؛ و این کتاب نیز همان است^{۶۳}.

و بالاخره باید یاد کنیم از ابن نقیب محمد بن سلیمان بن حسن، جمال الدین (م ۶۹۸) که کتاب «رسالة الآيات البیّنات فی تفسیر بعض آیات متشابهات القرآن الکریم» را نگاشت^{۶۴}. وی از عالمان و محققان و مفسران این قرن است که در دانش های گونه گون زبردست بوده است. او تفسیر بزرگی نیز داشته است که گفته اند به صد مجلد می رسیده است^{۶۵}. در آن از اسباب نزول، قرائت ها، اعراب، لغت و حقایق باطنی به تفصیل سخن گفته است^{۶۶}.

گزارش کتابهای علوم قرآنی قرن هشتم را در شماره دیگر می آوریم و برای همه جست و جوگران معارف قرآنی آرزوی توفیق می کنیم.

۱. نهاية الايجاز ودراية الأعجاز، ص ۷۵.
۲. التفسير الكبير، ۱۱۶/۲.
۳. نهاية الايجاز... دارالعلم للملایین ۱۴۰۶. كتاب فخرالدين رازي هماره مورد توجه عالمان و قرآن پژوهان بوده است. برخی از محققان معاصر به تحلیل و نقد آن پرداخته و جایگاه و اهمیت آن را در پژوهشهای بلاغی قرآنی روشن ساخته اند. بنگرید به: نهاية الايجاز (مقدمه) ۶۸/ به بعد؛ فخرالدين الرازي بلاغياً، ماهر مهدي هلال، ص ۹۵؛ فكرة اعجاز القرآن، ص ۹۹.
۴. فخرالدين الرازي وآراؤه الكلاميه والفلسفيه، محمد صالح الزرکان، ص ۵۷ و ۵۸.
۵. اسرار التنزيل... تحقيق محمود احمد محمد، باباعلى الشيخ عمر، صالح حمد عبدالفتاح.
۶. بينات، شماره ۶/۷۲.
۷. معجم الدراسات القرآنيه، ص ۹۹.
۸. وفيات الأعيان، ۳۷۰/۵.
۹. درباره او بنگرید به: معجم الأدبا، ۲۱۲/۱۹؛ وفيات الأعيان، ۲۶۹/۵؛ انباه الرواة، ۳۳۹/۳؛ معجم المؤلفين، ۱۵۱/۲، ۹/۴.
۱۰. نکت الهميان في نکت العميان، ص ۱۷۸.
۱۱. چابهای متعدد آن را بنگرید در البرهان في علوم القرآن، ۴۰۹/۱ پانوش.
۱۲. درباره او و برای آگاهی از آثارش بنگرید به: وفيات الأعيان، ۱۰۰/۲؛ شذرات الذهب، ۱۲۱/۷؛ نکت الهميان، ص ۱۷۹؛ تاريخ الأدب العربي، عمر فروخ، ۴۶۷/۳؛ معجم المؤلفين، ۲۳۷/۲.
۱۳. معجم الأدباء، ۲۷۷/۱۷؛ الوافي بالوفيات، ۱۰۴/۲؛ بغية الوعاة، ۲۵/۱؛ معجم المؤلفين، ۶۷/۳.
۱۴. البرهان في علوم القرآن، ۲۲۲/۲، در این کتاب نسخه خطی آن معرفی شده است.
۱۵. معجم المؤلفين، ۲۲۷/۲.
۱۶. درباره او بنگرید: سير اعلام النبلاء، ۱۵۶/۲۲؛ شذرات الذهب، ۱۵۵/۷؛ النجوم الزاهرة، ۲۵۶/۶؛ معجم المفسرين، ۳۰۴/۱؛ معجم المؤلفين، ۲۲۷/۲.
۱۷. الحياة الفكرى في العراق في القرن السابع الهجرى، ص ۲۵۲، به نقل از تلخيص مجمع الآداب.
۱۸. درباره او بنگرید به: طبقات الشافعية الكبرى، ۴۶/۵؛ طبقات الشافعية أسنوى، ۴۴۶/۲؛ معجم المؤلفين، ۵۸۵/۳؛ الوافي بالوفيات، ۳۱۹/۴.
۱۹. بغية الوعاة، ۱۸۴/۱.
۲۰. الوافي بالوفيات، ۱۸۲/۴؛ صفدى عنوان كتاب دوم را «كتاب حرف في علم القرآن» یاد کرده است. معجم المؤلفين، ۵۲۳/۳؛ فوات الوفيات، ۲۴۳/۲.
۲۱. درباره او بنگرید به: غاية النهاية، ۳۱۰/۲؛ بغية الوعاة، ۳۰۰/۲؛ طبقات المفسرين، ۳۳۲/۲؛ معجم المفسرين، ۶۸۵/۲؛ مقدمه «الفريد...».
۲۲. الفريد... قطر، دارالثقافه، ص ۱۴۱۱.
۲۳. الفريد، ج ۱، (مقدمه)، ص ۲۸.
۲۴. بينات، شماره ۶/۷۶.

۲۵. نسخه های خطی آن را بنگرید در: البرهان فی علوم القرآن، ۷/۲ پانویشت؛ المورد، ۲۰۹/۴.
۲۶. معجم المطبوعات العربیه، ۱۰۵۱/۱.
۲۷. البرهان فی علوم القرآن، ۱/۲۰۶ پانویشت.
۲۸. درباره او بنگرید به: سیر اعلام النبلاء، ۱۳/۲۴۸؛ طبقات الشافعیه، ۵/۱۲۶؛ بغیة الوعاة، ۲/۱۹۲.
۲۹. البرهان الکاشف عن اعجاز القرآن (مقدمه)، ص ۱۹.
۳۰. التبیان... بغداد، مطبعة العانی، ۱۳۸۲.
۳۱. البرهان... بغداد، مطبعة العانی، ۱۳۹۴.
۳۲. المجید... قاهره، دارالثقافة، ۱۴۱۰.
۳۳. درباره وی بنگرید به: طبقات الشافعیه الکبری، ۸/۳۱۶؛ شذرات الذهب، ۷/۴۲۸؛ بغیة الوعاة، ۱/۱۱۹؛ طبقات الشافعیه، أسنوی، ۲/۱۲؛ تاریخ الأدب العربی، عمر فرّوخ، ۳/۵۷۰.
۳۴. بديع القرآن (مقدمه)، ص ۵۷.
۳۵. تحرير التحبير... (مقدمه)، ص ۶۲.
۳۶. بديع القرآن... تقديم و تحقيق حفني محمد شرف، نهضة مصر للطباعة والنشر، ۱۹۵۷.
۳۷. الأعلام، ۴/۳۰؛ معجم الدراسات القرآنیه، ص ۹۶؛ المورد، المجلد السابع، العدد الاول، ص ۱۹۶.
۳۸. تحرير التحبير، ص ۸۰.
۳۹. الأتقان، ۱/۳۵؛ ۳/۳۶۱؛ ۴/۵۵.
۴۰. درباره ابن ابی الأصعب افزون بر مقدمه های کتابهای یاد شده بنگرید به: فوات الوفيات، ۱/۲۹۴، تاریخ الأدب العربی، عمر فرّوخ، ۳/۵۷۴، الأعلام، ۴/۳۰.
۴۱. معجم المؤلفین، ۳/۹۰؛ المورد، ج ۴، شماره ۲۱۱/۱، مقاله «ذخائر التراث العربی فی مكتبه چستر بیٹی».
۴۲. الأشاره الى الأیجاز...، مكتبة العلمية، مدینه، ۱۳۸۳، دارالبشائر الإسلامیه، بیروت، ۱۴۰۸.
۴۳. البرهان فی علوم القرآن، ۲/۹۵، ۳/۱۳۵ (پانویشت)؛ المورد، المجلد الرابع، العدد الأول، ص ۱۷۷. براساس آنچه در پانویشت طبقات الشافعیه، سبکی محققان نقل کرده اند، «فوائد» با عنوان «الفوائد فی شکل القرآن» چاپ شده است.
۴۴. درباره وی بنگرید به: النجوم الزاهره، ۷/۲۰۷؛ طبقات الشافعیه، أسنوی، ۲/۱۹۷؛ طبقات الشافعیه، سبکی، ۸/۲۰۹؛ فوات الوفيات، ۱/۵۹۴.
۴۵. هدیة العارفين، ۲/۱۲۷؛ معجم المفسرين، ۲/۴۷۸.
۴۶. الأتقان، ۴/۳ و ۱۶.
۴۷. درباره او بنگرید به: الوافی بالوفیات، ۱/۲۰۸؛ النجوم الزاهره، ۷/۲۱۶؛ شذرات الذهب، ۷/۵۳۸؛ معجم المؤلفین، ۳/۶۱۸.
۴۸. كشف المحجة لثمره المهجه، ص ۱۲۸. و درباره وی بنگرید به: اعیان الشیعه، ۸/۳۵۸؛ مفاخر اسلام، ۴/۵۸؛ روضات الجنات، ۴/۳۲۵؛ نامه دانشوران، ۱/۱۶۲.
۴۹. درباره کتابخانه سیدین طاووس و اهمیت و چگونگی آن بنگرید به: کتابخانه ابن طاووس و احوال و

- آثار او، إتان گلبرک، مترجمان: سیدعلی قرائی، رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی مرعشی، ۱۳۷۱. درباره سعدالسعود همان، صص ۹۵-۱۳۱؛ الذریعه، ۱۲/۱۸۲.
۵۰. طبقات الشافعیہ الكبرى، ۵/۶۱؛ طبقات القراء، ۱/۳۶۶؛ التعریف بالمؤرخین، ۱/۸۴؛ معجم المؤلفین، ۲/۸۰.
۵۱. فهرست موضوعی نسخه های خطی، عربی کتابخانه های جمهوری اسلامی ایران، ۱/۲۰۸.
۵۲. در سالمرگ رازی، در منابع شرح حال نگاری اختلاف است. ر.ک: معجم المؤلفین، ۳/۱۶۸؛ اعلام الدراسات القرآنیہ فی خمسہ عشر قرناً، ص ۲۲۷.
۵۳. رجال ابن داود، ص ۴۵؛ الحیاة الفکریہ فی العراق فی القرن السابع الهجری، محمد مفید آل یاسین، ص ۲۵۸؛ و نیز بنگرید به: مقدمه محققانہ آقای سیدعلی عدنانی غریفی به کتاب مهم دیگر مؤلف «بناء مقاله الفاطمیہ فی نقض الرسالۃ العثمانیہ».
۵۴. کشف الظنون، ۱/۳۴۱.
۵۵. ہدایۃ العارفین، ۱/۱۱۸.
۵۶. چاپہای دیگر آن را بنگرید در: البرہان فی علوم القرآن، ۲/۸۱؛ پانویشت.
۵۷. درباره وی بنگرید به: طبقات الشافعیہ الكبرى، ۸/۳۹۵؛ النجوم الزاہرہ، ۷/۶۷۶؛ الدراس فی المدارس، ۱/۲۴ و کتاب ارجمند الامام النورئ وأثرہ فی الحدیث وعلومہ، احمد عبدالعزیز قاسم الحداد، دارالبشائر الإسلامیہ.
۵۸. فرطاجنہ به چند آبادی اطلاق شدہ است از جملہ بہ شہری در اندلس، حازم بن محمد منسوب بہ این شہر است. بنگرید به: الروض المعطار، ص ۴۶۲.
۵۹. الأتقان فی علوم القرآن، ۴/۱۰. مرآة تحقیقات قیویر علوم اسلامی
۶۰. بغیۃ الوعاه، ۱/۴۹۱.
۶۱. فکرۃ اعجاز القرآن، ص ۱۱۰.
۶۲. همان.
۶۳. درباره او بنگرید به: بغیۃ الوعاه، ۱/۴۹۱؛ شذرات الذهب، ۷/۶۷۶؛ معجم المؤلفین، ۳/۵۱۹.
۶۴. الدراسات القرآنیہ، ص ۶۰۸؛ البرہان، ۲/۱۹۸ (پانویشت).
۶۵. الوافی بالوفیات، ۳/۱۳۷.
۶۶. درباره او بنگرید: الوافی بالوفیات، ۳/۱۳۶؛ طبقات المفسرین، ص ۱۰۰؛ النجوم الزاہرہ، ۸/۱۸۸؛ معجم المؤلفین، ۳/۳۲۲.

